

С.В. Діденко, О.В. Шелехань

**КИНДЖАЛИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ
ІЗ ПЕРЕХРЕСТЯМИ СПРОЩЕНИХ ФОРМ
(за матеріалами Національного музею історії України)**

Статтю присвячено кинджалам скіфського часу у зібранні Національного музею історії України, які мають перехрестя, сегментоподібної, або прямокутної форми. Проаналізовано їх походження та орнаментацию.

Ключові слова: кинджал, орнамент, скіфський звіриний стиль.

Фонди Національного музею історії України є одним з найбільших сховищ археологічних пам'яток нашої держави. Артефакти, що тут зберігаються, лежать в основі багатьох досліджень з низки окремих і загальних питань військової справи. Зокрема, у класичній роботі А.І. Мелюкової «Вооружение скифов» типологічні та хронологічні побудови значною мірою базуються саме на цих матеріалах (Мелюкова 1964). Вивчаючи питання скіфського зброярства, Б.А. Шрамко використовував для аналізу головним чином музейні депаспортизовані екземпляри (Шрамко 1970). Дослідники час від часу також повертаються до давно відомих матеріалів, розкриваючи нові аспекти оздоблення клинкової зброї (Махортых, Иевлев 2001).

У поданій роботі розглянуто кинджали з фондів Національного музею історії України, у яких форма перехрестя має обрис сегмента, або прямокутника. Разом з публікацією нового матеріалу, під новим кутом розглянуто орнаментацию давно відомих екземплярів.

Основні положення щодо хронології цієї групи були викладені у статті, присвяченій публікації аналогічних виробів з Харківського історичного музею (Бабенко, Шелехань 2015, с. 77). Тому лише в загальних рисах нагадаємо, що час їх побутування окреслений у межах середини VI — середини V ст. до н. е. Ця думка висунута на підставі дат низки комплексів, де містились подібні зразки озброєння. Частина з них датується за сагайдачними наборами, у котрих переважали базисні наконечники стріл, а саме: Новокиївка (Евдокимов, Мурзин 1984, с. 78), Вищетарасівка, курган 52, поховання 1

(Мурзин, Евдокимов 1977, с. 56) та Володимирівка, к. 2, п. 13 (Колотухин 2000, с. 20). Інші поховання датуються цим часом завдяки античному імпорту — Єлизаветівський могильник, кургани 15, 31 та 40 (Луцькяшко 2014, с. 248), Криловка, курган 20 (Колотухин 2000, с. 31), Німфей, поховання А171 та Г8 (Грач 1999, с. 73, 100), Рассвет, поховання 100 (Население... 2010, с. 136, 212, 219, 223), Уляп II, курган 15, поховання 51 (Лесков 2005, с. 60, 76).

Нижче ми розглянемо кожен з обраних екземплярів із фондів Національного музею історії України.

1. Кинджал № Б 28-1882. Руків'я з брускоподібним накладним навершям та сегментоподібним перехрестям. Рукоятка¹ прямокутна, пласка. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, I).

Хоча даний екземпляр вважається безпаспортним, ідентичне зображення подано у зводі А.І. Мелюкової, яка вказує, що він походить з колекції М.А. Терещенка (Мелюкова 1964, табл. 18, 4). Датується в загальних межах групи.

2. Кинджал із Вовківців (№ Б 32-85). Руків'я з волютоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. З одного боку перехрестя має ледь позначену виїмку в нижній частині. Рукоятка прямокутна, пласка. З одного боку на середню частину пласкої рукоятки поміщено чеканне зображення. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 2). Датується в загальних хронологічних межах групи.

¹ Тут і далі під терміном «руків'я» розуміється частина кинджала, яка об'єднує навершя, рукоятку та перехрестя. А, власне, рукояткою називається деталь для тримання кинджала.

3. Другий кинджал із Вовківців (№ Б 32-86). Руків'я зі злегка увігнутих волютоподібних навершьям та сегментоподібним перехрестям. Рукоятка прямокутна, пласка. Навершья та рукоятка з однієї сторони оздоблені чеканним орнаментом у звіриному стилі. Клинок з паралельними лезами, ромбічний у перетині, фрагментований (рис. 1, 3).

Цей та попередній кинджали походять із курганних розкопок С.А. Мазаракі між 1886 та 1899 рр. і відомі досить давно (Ханенко 1899, табл. II, 52). У 1906 р. родина Ханенків подарувала їх Київському художньо-промислому і науковому музею ім. Імператора Миколи Олександровича (тепер Національний музей історії України) (Рукописний каталог, с. 289; №№ ИМ 11946, ИМ 11949). Обидва вовківцевські екземпляри датуються в загальних хронологічних межах групи.

4. Мініатюрний кинджал з Пастирського (№ Б 35-42). Руків'я з брускоподібним навершьям та прямокутним перехрестям. Рукоятка трапецієподібна, пласка. Перехрестя розшароване з одного боку з пластинами дещо відмінного обрису. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 4).

Походить із розкопок В.В. Хвойки в уроч. Галушино біля с. Пастирське (1898 р.). Надійшов до Київського художньо-промислового і наукового музею з колекції Ханенків у 1906 р. (Ханенко 1899, с. 8—11; табл. II, 54; Рукописний каталог, с. 289; № ИМ 11954). Датуються в загальних хронологічних межах групи.

5. Гамарня (№ Б 40-2). Руків'я з волютоподібним зооморфним навершьям та сегментоподібним перехрестям. Пригострені та підняті кінці перехрестя нагадують подібне оформлення метеликоподібних перехресть. Волюти навершья оформлені у вигляді голови хижого птаха. В основі навершья простежується виступаючий край рукоятки. Рукоятка прямокутна, пласка. Одна з пластин перехрестя фрагментована, ймовірно через корозію. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 5).

За даними А.І. Мелюкової, цей екземпляр є випадковою знахідкою (Мелюкова 1964, с. 55). В архівних матеріалах НМІУ зазначено, що він походить зі «старих дореволюційних розкопок». Датуються в загальних хронологічних межах групи, хоча, судячи із зооморфно оформленого волютоподібного навершья, найімовірніше належить до першої половини V ст. до н. е.

6. Хмільна (№ Б 40-96). Руків'я з пошкодженим фрагментованим перехрестям овальної

форми, яке розшарувалось з одного боку. Навершья втрачене, хоча, судячи з плаского сплющеного кінця рукоятки, можна припускати, що воно мало волютоподібну форму. Рукоятка прямокутна, пласка. Клинок плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 6).

За даними колекційного опису, цей екземпляр походить з розкопок В.В. Хвойки. Раніше цей кинджал не публікувався. Датуються він у загальних хронологічних межах групи

7. Таганча (№ Б 596). Руків'я з брускоподібним навершьям та сегментоподібним перехрестям. Рукоятка трапецієподібна, пласка. Навершья та рукоятка з одного боку оздоблені чеканним орнаментом. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 1, 7).

За архівними матеріалами НМІУ, цей екземпляр було придбано В.В. Хвойкою, а у 1896 р. його разом з іншими речами колекції надіслано до Імператорської археологічної комісії. У 1897 р. за розпорядженням ІАК кинджал із Таганчі було передано до Києва, де він був серед перших експонатів Миського музею старожитностей і мистецтв (тепер НМІУ) (Рукописний каталог, с. 39; № ИМ 656). Датуються в загальних хронологічних межах групи.

8. Київська губернія, (№ Б 924). Руків'я з брускоподібним навершьям та підпрямокутним перехрестям. Рукоятка увігнута, пласка. Клинок втрачений. (рис. 1, 8).

У 1905 р. Є.М. Терещенко² подарувала кинджал Київському художньо-промислому і науковому музею (Рукописний каталог, с. 252; № ИМ 10802). У каталозі Б.І. та В.Н. Ханенків подано фото схожого кинджалу з Канівського повіту, але з клинком (Ханенко 1899, табл. III, 52). Аналогічне зображення наводять А.І. Мелюкова та В.Г. Петренко, але називаючи його кинджалом з уроч. Галущенко (Мелюкова 1964, табл. 18, 12; Петренко 1967, табл. 33, 6). Датуються він у загальних хронологічних межах групи.

Крім того, з колекцій музею походить кілька кинджалів, які лише з певною долею впевненості можна залучити до розгляду в цій статті. Адже обрис їх сплюснених перехресть наближений як до сегментоподібної форми, так і до ниркоподібної, з виїмкою в основі.

9. Пастирське (№ Б 35-41). Руків'я з брускоподібним навершьям та пласким ниркоподібним перехрестям. Рукоятка трапецієподіб-

² Єлизавета Михайлівна Терещенко — дружина І.М. Терещенка, старшого сина відомого українського мецената.

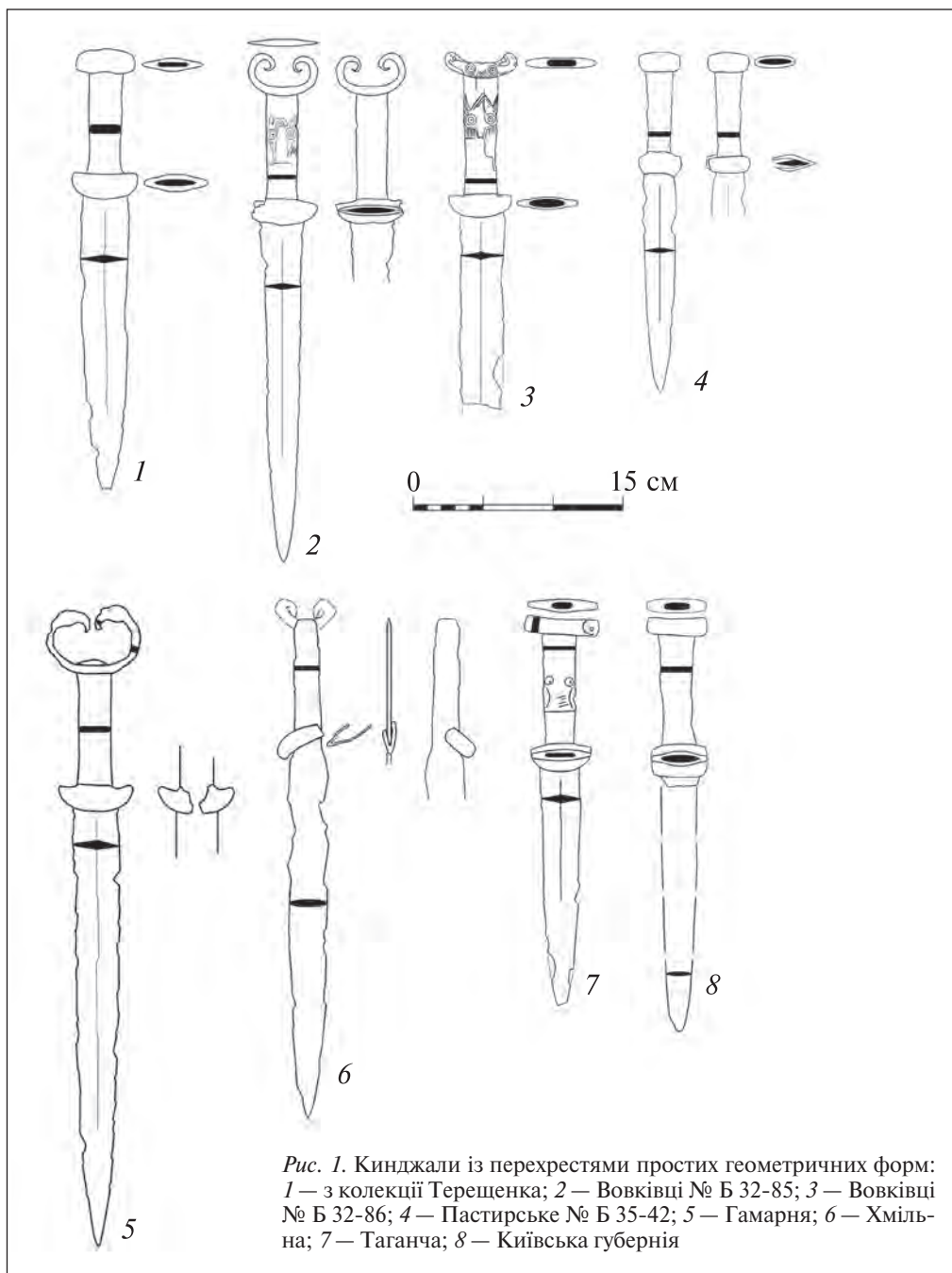

Рис. 1. Кинджали із перехрестями простих геометричних форм: 1 — з колекції Терещенка; 2 — Вовківці № Б 32-85; 3 — Вовківці № Б 32-86; 4 — Пастирське № Б 35-42; 5 — Гамарня; 6 — Хмільна; 7 — Таганча; 8 — Київська губернія

на, пласка. Навершя та рукоятка з одного боку оздоблені чеканним орнаментом у звіриному стилі. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 2, 1).

У рукописному каталозі Археологічного відділу Київського міського музею старожитностей та мистецтв (тепер НМІУ) у переліку експонатів, записаних у 1906 р., цей екземпляр атрибутовано як кинджал із с. Пастирське (Рукописний каталог, с. 146; № ИМ 11948). Так само його названо і в статті С.В. Махортиха та С.М. Ієвлева (2001, с. 100). Втім, більш рання згадка у каталозі Б.І. та В.Н. Ханенків вказує, що ця знахідка походить із Роменського по-

віту, що, напевно, більшою мірою відповідає дійсності (Ханенко 1899, табл. II, 53).

Не можемо погодитись із думкою дослідників, котрі відносять його до VII ст. до н. е., (Махортих, Ієвлев 2000, с. 100). Адже стрункість пропорцій його конструктивних вузлів, передусім тонкого накладного навершя, включає таку можливість. Найімовірніше, цей екземпляр можна датувати VI ст. до н. е.

10. Пекарі (№ Б 40-91). Руків'я з простим волютоподібним навершям та трапецієподібним перехрестям, подібним за формою до перехрестя кинджалу з Новокиївки (Євдокимов, Мурзин 1977, рис. 2, 38). Проте від останнього

він відрізняється невеликою виїмкою в основі. Рукоятка прямокутна, пласка. Клинок фрагментований, трикутний, ромбічний у перетині (рис. 2, 2). Публікується вперше.

Судячи із частини, що збереглась, клинок був короткий, трикутної форми. Це зближує його з кинджалами типу Віташково, котрі побутували протягом досить довгого часу. Найбільш ранні вироби датуються межею VII—VI ст. до н. е.: Хапри, курган 1, поховання 25 (Максименко 1983, с. 35) та Кириківка, курган 13 (Мельник 1905, с. 715). Втім цей екземпляр, судячи зі стрункості пропорцій його руків'я, ймовірно, відноситься до фінальної фази побутування подібних виробів, можливо до межі VI—V ст. до н. е.

11. Журавка (№ Б 46-123). Руків'я з волютоподібним зооморфним навершям та ниркоподібним перехрестям. Волюти навершя оформлені у вигляді голови хижого птаха. Рукоятка трапецієподібна, пласка. На одній площині нанесено чеканий орнамент. Клинок фрагментований, ромбічний в перетині (рис. 2, 3).

У колекційному описі Б 46 зазначено, що кинджал було випадково знайдено у 1904 р. та включено до збірки О.О. Бобринського. Пізніше, за рішенням Імператорської археологічної комісії, його було передано до Київського художньо-промислового і наукового музею. У роботі А.І. Мелюкової цей виріб зображено з цілим клинком, який, на жаль, не зберігся (Мелюкова 1964, табл. 20, 12).

Цей кинджал також можна порівняти з екземплярами кінця VI — початку V ст. до н. е., наприклад, з мечем із зооморфним навершям з Журавки, курган 401 (Петренко 1967, с. 43).

12. Грищинці (№ Б 593). Руків'я з брускоподібним дещо вигнутим навершям та перехрестям, подібним за формою до наведеного вище перехрестя кинджалу з с. Пекарі. Рукоятка трапецієподібна, пласка. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний у перетині (рис. 2, 4).

Кинджал було передано до Київського художньо-промислового і наукового музею за рішенням Імператорської археологічної комісії на початку XX ст. (Рукописний каталог, с. 474; № ИМ 16936). Публікується вперше.

Судячи зі стрункості пропорцій руків'я та навершя, цей екземпляр можна віднести до першої половини V ст. до н. е. Він розширює коло виробів зі слабо вигнутим навершям. Разом з тим, перехрестя цього виробу подібне до середньоевропейських перехресть т. зв. лучкоподібного типу. Як і у випадку із сегментоподіб-

ними перехрестями, зазначений тип вважається спрощеною модифікацією архаїчних форм і датується другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. (Скорый 1982, с. 85).

13. Грищинці (№ Б 594). Руків'я з ниркоподібним перехрестям. Навершя втрачене. Рукоятка прямокутна, пласка, з розклепанним черешком для насаджування навершя, яке, ймовірно, мало брускоподібну форму. На одній площині рукоятки простежується гравійований орнамент. Клинок плавно звужений до вістря, яке втрачене, ромбічний у перетині (рис. 2, 5). Публікується вперше.

Очевидно, форма цієї знахідки більш прийдатна для архаїчних екземплярів. Утім, своєрідний орнамент не дозволяє занадто опускати її хронологічні рамки. Можливо, час існування кинджала припадає на межу VI ст. до н. е. Отже, ми розглянемо його разом з іншими аналогічно орнаментованими зразками.

14. Великий Букрин (№ Б 597). Руків'я з брускоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. Останнє вирізняється тим, що округла сторона обернена до рукоятки. На нижній, прямій стороні нанесено ледь помітну виїмку. Рукоятка прямокутна, з кожного боку оздоблена жолобком. Клинок плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині, оздоблений трьома канелюрами (рис. 2, 6).

Контекст знахідки кинджалу не відомий. Відомо, що у 1886 р. він у складі колекції В.В. Хвойки надійшов до Імператорської археологічної комісії, за розпорядженням якої у 1897 р. його було передано до Києва (Рукописний каталог, с. 39; № ИМ 657).

З урахуванням того, що даний екземпляр оздоблено канелюрами вздовж рукоятки та клинка, можливо він є одним із найпізніших зразків серед групи кинджалів із сегментоподібним перехрестям. Адже канелюри з'являються лише у середині V ст. до н. е. Наприклад, клинки з кургану 2 біля с. Гладківщина (Григорьев 1994, с. 77), або з кургану 3/2002 Перещепинського могильника (Махортых 2012, с. 150).

Питання рельєфних зображень на рукоятках

Окремої уваги заслуговує своєрідна орнаментация, властива для окресленої групи кинджалів. Висловлювалось припущення, що кинджали із сегментоподібним перехрестям, оздоблені гравійованим орнаментом, можуть датуватись V—IV ст. до н. е. Ця думка виникла на підставі того, що саме в цей час отримує найбільше

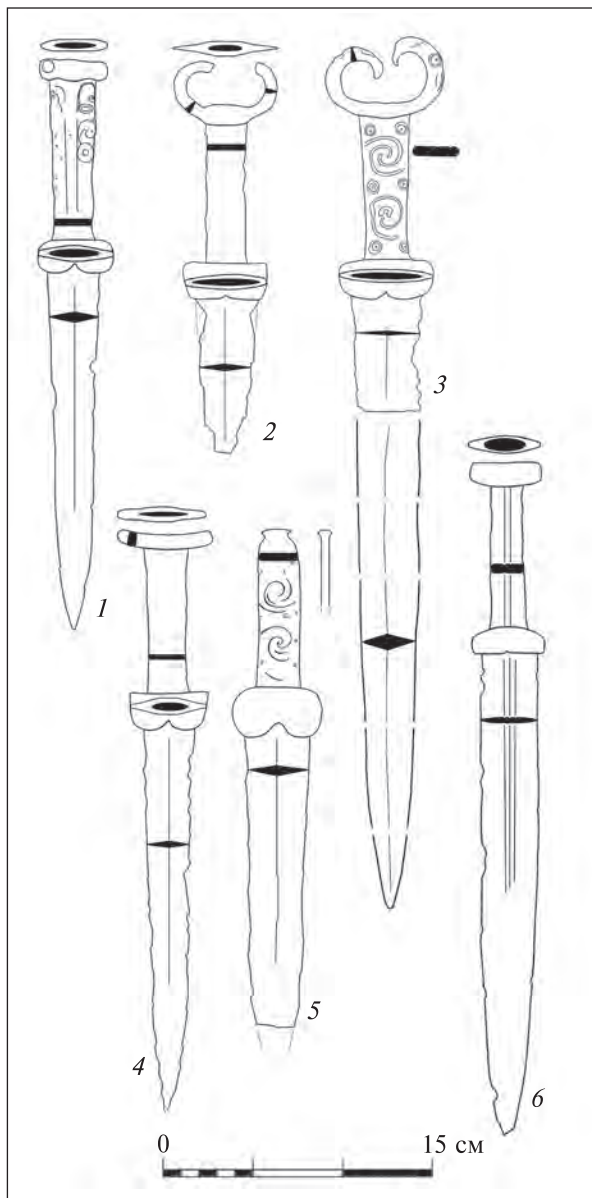

Рис. 2. Кинжалы із перехрестями, близькими до спрощених: 1 — Пастирське (Ромни) № Б 35-41; 2 — Пекарі; 3 — Журавка; 4 — Гришинці № Б 593; 5 — Гришинці № Б 594; 6 — Великий Букрин

поширення декор рукоятки фігурами звірів (Махортых, Иевлев 2001, с. 102).

Проте, при ближчому розгляді стає зрозумілим, що орнаментация виробів типу вовківських далека від декору мечів типу Солоха і Чортомлик. По-перше, суттєві відмінності лежить у технологічній сфері. Якщо зображення на перших висічено у «негативі», тобто воно заглиблене, то на мечах доби класики фігури звірів подано у «позитиві», крім того вони виступають над площиною рукоятки. В окремих випадках у IV ст. до н. е. зображення звіра ажурне, чого немає на кинжалах із сегментоподібним перехрестям.

По-друге, спостерігається різниця у композиції. На кинжалах із сегментоподібним перехрестям, зображення розташовані по вертикалі на пласкій поверхні рукоятки, без жодного обрамлення та, навіть без чіткого контуру. У той же час, зображення на мечах V—IV ст. до н. е. розташовані по горизонталі. На відміну від попередніх, вони подаються лише у профіль, чітко окресленими. З боків можуть бути затиснутими невисокими бічними валиками, оздобленими насічкою. Разом з тим, оздоба пізньоскіфських мечів вкриває все руків'я, включно з наверхшам і перехрестям, заповнюючи весь вільний простір.

Загалом, дослідники відзначали поширення гравійованого орнаменту клинкової зброї від часів архаїки до V ст. до н. е. (Скорый 2006, с. 150). Пропонуємо докладно проаналізувати образи, які трапляються на кинжалах³.

Геометричний спіральний орнамент читається на пласких рукоятках кинжалів з Журавки (рис. 3, 1) та Гришинців (рис. 3, 2). На них зображено дві округлі спіралі, закручені за годинниковою стрілкою. Між ними розташовано три пари циркульних зображень.

Найближчі приклади подібного оздоблення відомі зі степового Приуралля. Мова йде про т. зв. кинжалы нурманбетського типу, поширені у VII—VI ст. до н. е. При чому походження останніх дослідники пов'язують з кинжалами карасукської культури, або зі зразками епохи Чжоу (Археология... 1996, с. 239—242). Утім, варто зазначити, що причорноморські екземпляри, по-перше, є дещо пізнішими, по-друге, значно простіше оздобленими у порівнянні із наведеними аналогіями. Важливо також те, що морфологія журавського та гришинецького кинжалів має суто скіфський вигляд. Тому у цій ситуації ми ніяким чином не можемо говорити про імпортований характер цих знахідок. Можна лише припускати деяку близькість орнаментальних мотивів. Говорити ж про характер впливів на цьому матеріалі поки що зарано.

Зооморфні образи фіксуються на наступних кинжалах.

Своєрідний орнамент присутній на кинжалі № Б 35-41 (що походить за різними даними із с. Пастирське, або Роменського повіту). На наверхші простежується зображення круглого ока. На рукоятку нанесено два паралельні жолобки, обабіч яких читаються профільні зобра-

³ Висловлюємо вдячність Ю.Б. Полідовичу за вичерпні консультації з питань скіфського звірино стилю.

ження голови хижого птаха з гіпертрофованим оком та великим загнутим дзьобом. Поруч із зображенням помітні окремі крапки. Хоча, на жаль, через корозію неможливо встановити їх характер (рис. 3, 3).

Вказаний образ широко представлений в оздобленні архаїчних виробів, зокрема на деталях кінської вузди та озброєння (Рябкова 2005, табл. 4). Так, аналогічні зображення відомі на бутеролі з Реп'яхуватої Могили, яка датується кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (Ильинская 1980, с. 42). Подібним чином передано голови хижих птахів з поясных бляшок Мельгуновського скарбу кінця VII ст. до н. е. (Лифантій 2014, с. 52; Полидович 2014, с. 61).

Як зазначалося вище, стрункі пропорції цього кинджалу не дозволяють зарахувати його до ранньоскіфських виробів. Натомість, з більшою долею імовірності аналогії виявлено серед старожитностей VI—V ст. до н. е. Наприклад, це вже згаданий кинджал із Вищетарасівки (Мурзин, Евдокимов 1977, с. 56). Тож, даний екземпляр може розглядатись як синкретичний виріб. У ньому стрункі пропорції кинджалу з пласким навершям та рукояткою є інновацією, а його оздоблення — явним архаїзмом.

Окремої уваги заслуговує оздоблення навершя другого кинджалу з **Вовківців** (№ Б 32-86). Традиційно вважалось, що воно символізує хижого птаха. Адже розташування пари очей в основі навершя — це добре знаний образ, представлений на зброї V—IV ст. до н. е. До найбільш ранніх прикладів такого оздоблення відносяться руків'я мечів з кургану 2 біля с. Оксютинці та кургану 3 в уроч. Стайкин Верх середини V ст. до н. е. (Топал 2014, с. 381—382). Тож, цілком логічним виглядає припущення, згідно з яким більша пара кіл на наверші вовківецького кинджалу позначала очі, а менша — ніздрі.

Але, при повороті зображення на 180°, несподівано виявилось, що в контур навершя вписано дві симетричні, обернені в протилежні боки голови лося. З цієї позиції більші кола позначають очі, а менші — вуха. На користь того, що тут зображено саме цього звіра, свідчать такі характерні риси, як велика горбоноса голова, з нависаючою м'ясистою верхньою губою⁴.

Це зображення відрізняється від образів V—IV ст. до н. е., характерних для солосько-перещепинського типу оздоблення за А.Р. Кан-

⁴ Широ вдячні О. Ліфантій за це надзвичайно цікаве спостереження.

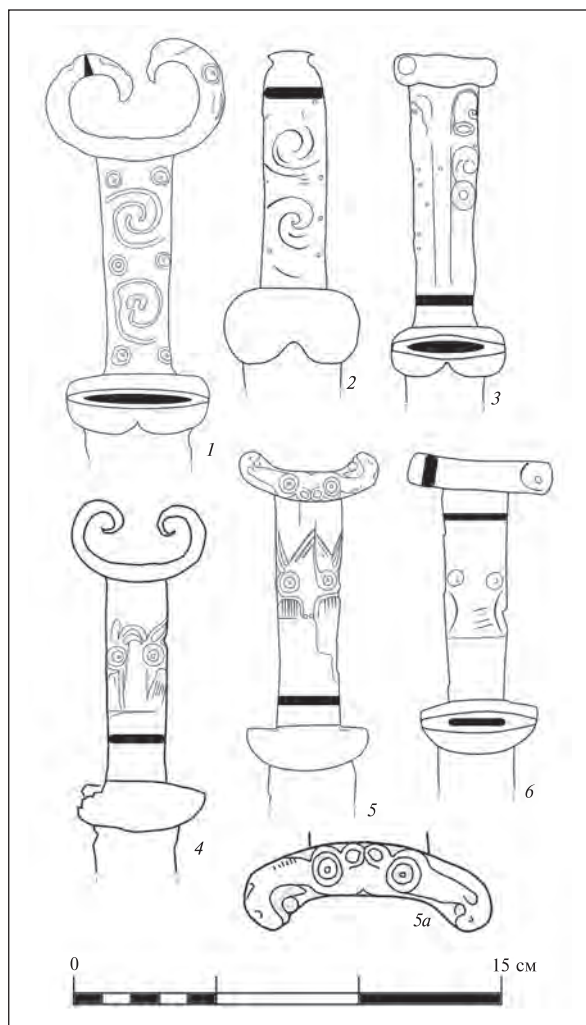

Рис. 3. Орнаментація рукояток кинджалів: 1 — Журавка; 2 — Гришинці № Б 594; 3 — Пастирське (Ромни) № Б 35-41; 4 — Вовківці № Б 32-85; 5 — Вовківці № Б 32-86; 6 — Таганча

торовичем. Адже пізньоскіфські зображення відрізняються від вовківецьких гіпертрофованим вухом, яке може бути вписане у лопать перехрестя, або утворювати фігуру, симетричну до морди. Тому оздоблення навершя вовківецького кинджалу слід розглядати вкупі із зображеннями середньоскіфського часу.

Що ж до аналогій, тут якнайкраще підійдуть зображення п'ятого (журавсько-чигиринського) типу за А.Р. Канторовичем. Це, зокрема, вироби з Журавки, кургану В, які споріднені деяким спрощенням у напрямі геометризації, та відсутністю дрібних деталей (Канторович 2013, с. 181).

Проте, остаточно відмовляти цьому кинджалу в орнітоморфності не дозволяє одна обставина. На переніссі однієї з голів простежується шість косих насічок, які можуть позначати восковицю. Це характерна ознака зображення

хижого птаха, що трапляється як в ранньо-, так і в середньоскіфський час. Зокрема, до VI ст. до н. е. належать хрестоподібні бляхи з поховання 10 некрополя Ольвії, кургану 3 поховання 3 могильника Аксай, де найбільш чітко виражені восковиці дзьоба (Полидович 2001, с. 38).

Однотипні зображення різного ступеня збереженості представлено на рукоятках кинджалів з Вовківців (два екземпляри — рис. 3, 4, 5) і Таганчі (рис. 3, 6). На одній із пласких граней нанесено фігури, які справляють враження схематичних зображень морди звіра у фас. На всіх трьох — круглі яскраво виражені очі, а під ними рисками позначений контур голови. На вовківецьких кинджалах додатково простежуються зображення гострих вух⁵.

Описані образи подібні до виділеної Ю.Б. Полідовичем у спеціальній статті групи фасових зображень, де на «щоки» хижака нанесено риси, які можуть позначати вуса, або лапи (Полидович 2008, с. 42, рис. 6). Проте більшість наведених автором прикладів відноситься переважно до пізньоскіфського часу (Солоха, Товста Могила, Огуз тощо), що не узгоджується з наведеним припущенням про датування вовківецьких кинджалів VI—V ст. до н. е. Тому для підкріплення цієї позиції спробуємо знайти аналогії серед старожитностей середньоскіфського часу.

Одразу на думку спадає форма залізних псалій із кургану біля хут. Шумейка, що датується серединою VI ст. до н. е. Хоча псалії двопетельчасті, їх кінці оформлені у звіриному стилі (Ильинская 1968, рис. 24). Більше того, на відміну від типово архаїчних виробів, голови тварин зроблені об'ємними. Завдяки цьому їх проекція у фас є доволі подібною до розглянутих зображень (рис. 4, 1). Аналогічний вигляд мають пронизки з цього ж комплексу вузди.

Близькі за оздобленням до шумейківських псалій пронизки з кургану 10 біля с. Попівка (рис. 4, 2). Даний комплекс, можливо, є найбільш раннім із зображенням морди звіра у фас. Адже разом із зазначеними пронизками знайдено класичні пронизки у формі голови грифобарана та бляшки у вигляді козла навшпиньках (Ильинская 1968, табл. ЛІІ, 7—12).

Також В.А. Іллінська згадує бронзові пряжки-пронизки з кургану 4 біля с. Вовківці (рис. 4, 3), на яких подано зображення, аналогічне до шумейківських (Ильинская 1968, с. 52). Зна-

йдений у похованні наконечник стріли не суперечить синхронності цих поховань. Крім того, А.І. Шкурко в одній зі своїх робіт наводить зображення кістяної пряжки-пронизки з кургану біля с. Будки (рис. 4, 4), яка не згадується В.А. Іллінською в підсумковій монографії з курганів Посулля. На її широкій грані нанесено зображення істоти з круглими очима та гострими вухами, а на відповідній вузькій грані зображено пашу з гострими зубами (Шкурко 1976, рис. 1, 8). Матеріал цього виробу також вказує на відносний архаїзм зображення.

У V ст. до н. е. т. зв. зооморфні «личини» також зрідка трапляються у Причорномор'ї. Переважна їх більшість проаналізована у згаданій статті Ю.Б. Полідовича. Наприклад, вони відомі на бляшках із кургану 2 в уроч. Стайкин Верх (рис. 4, 5) та кургану 1 біля с. Оксютинці (рис. 4, 6) (Ильинская 1968, табл. V, XVII). Крім того, подібним чином оздоблена низка посульських браслетів цього ж часу. Вони відомі з того ж кургану 1 біля с. Оксютинці, з кургану А біля с. Басівка та кургану 4 біля с. Вовківці (рис. 4, 9—11) (Ильинская 1968, табл. XXIX, XLII).

На Правобережжі цей мотив трапляється на деталях кінської вузди. Зокрема, аналогічні пряжки-пронизки відомі з поховань у Ржищеві (рис. 4, 6) та кургані 4 біля Береснягів (рис. 4, 7). Одне з небагатьох повнофігурних зображень звіра з мордою у фас походить з кургану 491 біля с. Макіївка (рис. 4, 8). Зазначені комплекси також датуються V ст. до н. е. (Петренко 1961, табл. 29, 6, 10, 19).

Витоки простеженої орнаменталістики можуть траплятися на територіях на схід від Європейської Скіфії. Зокрема, схожі зображення походять із пам'яток волго-уральського регіону. Зі зруйнованого кургану біля с. Новопривольне відомі фасові зображення звірів на бляшках та амулетах з ікла кабана (рис. 4, 13) (Максимов 1976, рис. 1, 3; 3, 9, 10, 16, 18). К.Ф. Смирнов трактував центральний образ на амулеті з Новопривольного, як ведмедя з кігтями біля морди (Смирнов 1976, с. 80; рис. 3, 6). Крім того, дослідник наводив ще низку подібних виробів з Блюменфельду та Покровки (Смирнов 1976, рис. 2, 17, 26, 27).

Е.В. Яковенко, простежуючи савроматські впливи на скіфський звіриний стиль у VI ст. до н. е., згадувала про зображення хижаків у фас і пов'язувала їх з творчістю носіїв ананьїнської культури. Дослідниця датувала їх кінцем VI — початком V ст. до н. е. (Яковенко 1969, с. 206—207).

⁵ Аналогічне зображення відоме на кинджалі з с. Кірове Полтавської обл., хоча автор публікації трактував його як образ сови (Супруненко 2002, с. 248).

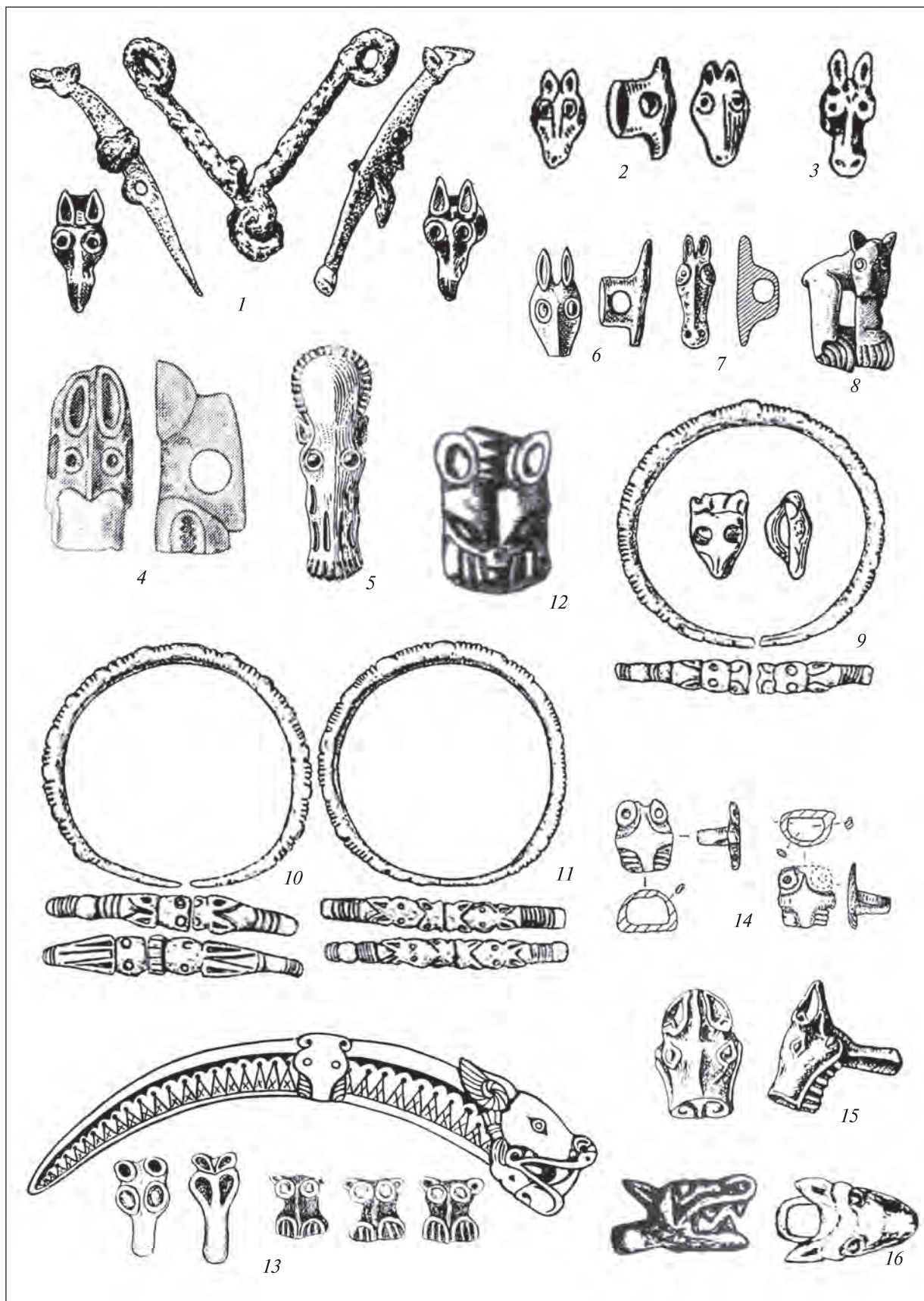

Рис. 4. Образи хижого звіра у фас з Північного Причорномор'я та Поволжя: 1 — Шумейко; 2 — Попівка; 3, 11 — Вовківці, курган 4; 4 — Будки; 5 — Стайкин Верх, курган 2; 6 — Оксютинці, курган 1; 7 — Бересняги, курган 4; 8 — Макіївка, курган 491; 9 — Басівка, курган А; 10 — Вовківці, курган 4; 12 — Журавка, курган 402; 13 — Новопривольє; 14 — Ананьїнський могильник; 15 — Мاستюгино, курган 29/21; 16 — Часті Кургани II, курган 1

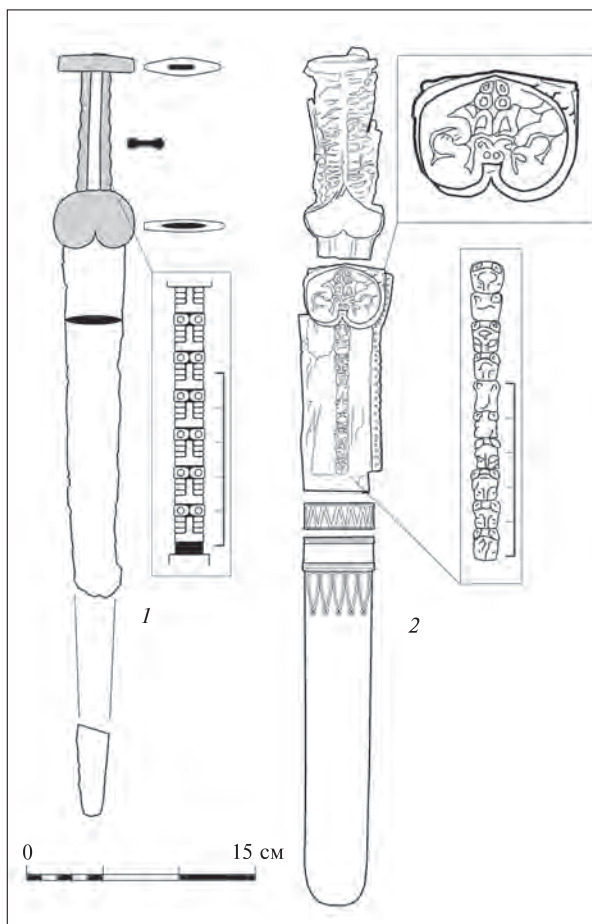

Рис. 5. Мечі, оздоблені фризом фасових зображень морди хижака: 1 — Райгород, курган 2; 2 — Гостра Томаківська Могила

Коло подібних зображень із різнопланових виробів зібрав С.А. Васильєвим у спеціальній статті, присвяченій ананьїнському звіриному стилю. Зокрема, до VI—V ст. до н. е. дослідник зараховує мініатюрні бляшки (рис. 4, 14), які вирізняються виділеними очима та потрійними рисками на «щочах». (Васильєв 2004, с. 279; рис. 22, 6).

У монографії, присвяченій звіриному стилю Євразії, О.Ф. Королькова писала про поширення зображень звірів у фас у Нижньому Приураллі та Поволжі, втім зазначала їх нечисленність. На жаль, дослідниця не висловила жодних міркувань щодо цих зображень, лише вказала на їх подібність до бляшок із кургану 402 біля с. Журавка (рис. 4, 12) (Королькова 2006, с. 81; табл. 39).

Аналогічні зображення наведено у роботі, присвяченій мистецтву кочовиків Південного Уралу. Автори зараховують їх до другого періоду звіриного стилю, датованого другою половиною VI — третьою чвертю V ст. до н. е. (Переводчикова, Таиров 2010, с. 200; рис. 7, 34, 35).

Також відомо вузьке коло специфічних зображень хижака з мордою у фас, які виконані у золоті. Втім, їх ареал досить широкий. До нього відносяться вироби з курганів 3 могильника Тасмола V, 53 Південного Тагіскену, 4 Филипівки, 5 Кічигино. Підкреслено східний характер цієї традиції (Переводчикова 2012, с. 241).

Зрідка фасові зображення морди звіра зустрічаються на Середньому Дону. Зокрема, в кургані 29/21 біля с. Мастюгино (V ст. до н. е.) було знайдено електрове кільце з об'ємним зображенням голови хижого звіра. Цей образ споріднений із описаними вище симетрично переданими очима, ніздрями та гострими піднятими вухами (рис. 4, 15). Характерні риси на бічній частині морди, ймовірно, позначають ікла хижака (Пузикова 2001, с. 60).

Одразу чотири аналогічні вироби, але виконані з бронзи, знайдено у кургані 1 могильника Часті Кургани II (рис. 4, 16). Дослідники датували комплекс V — початком IV ст. до н. е. Що ж до підвісок, вони інтерпретували їх як зображення вовка, і віднесли до деталей кінської вузди (Максименко 2001, с. 220).

У зв'язку з цим, варто згадати середньодонські гачки-застібки, зокрема групу образів «фантастичних звірів», виділену Є.І. Савченко. Вони вирізняються гострими вухами, випнутими очима та підкресленими іклами (Савченко 2004, с. 235—236, рис. 28). Хоча ці вироби належать до більш пізнього часу, симетрична композиція, складена з двох профільних голів, сполучених нижніми щелепами, є досить подібною до фасових зображень, розглянутих у цій статті. З оглядом на певну подібність, можна обережно припустити можливість зооморфної трансформації, в результаті якої зображення морди звіра у фас утворюється внаслідок поєднання симетричних профільних образів.

Подібні приклади відомі на матеріалах з Мінусинської котловини. Зокрема перехрестя низки кинджалів оформлені у вигляді симетричних профільних фігур вовків. Звірі подані впритул головами один до одного, внаслідок чого вони ніби утворюють єдиний образ у перспективі (Сатина 2013, с. 63). Крім того, симетричні фігури з двох сполучених профілів, візуально схожі на фасові зображення, відомі на бляшках з курганів біля с. Журавка — кургану В та 400. Ці вироби датуються V ст. до н. е та пов'язуються з алтайськими старожитностями (Алексеев 1991, с. 54).

Що ж до спроби встановити видову належність звірів, зображених у фас, у цьому випадку

важко щось однозначно стверджувати. Адже на виробках цього кола головною ідеєю могло бути умовне зображення хижака без прив'язки до певного виду (Королькова 2006, с. 70—71).

Втім, низка характерних особливостей, таких як вузька морда, виділені круглі ніздрі та видовжені загострені вуха, наштовхує на думку, що з найбільшою долею ймовірності орнаменти типу вовківецького позначають вовка. Оскільки цей звір міцно пов'язаний із потойбічним світом, присутність його образу на зброї виглядає цілком логічною⁶ (Королькова 2015, с. 165—167).

Додатково можна навести приклади подібного оздоблення, зафіксованого на непересічних мечах. Зокрема, на ребрах рукоятки біметалевого меча з кургану 2 біля с. Райгород простежується своєрідний литий орнамент. Об'ємна композиція складається з семи фігур, розташованих впритул одна до одної (рис. 5, 1). Вона справляє враження вертикального фризу, складеного з «личин» тварин⁷. Датується цей

⁶ Хоча, говорячи про низку інших подібних зображень, зафіксованих на деталях кінської вузди, дане припущення не несе абсолютного узагальнення.

⁷ Можна припускати, що подібним чином оформлено рукоятки біметалевого меча з кургану 13 могильника Славянка біля с. Шолохово (Волкобой та ін. 1979, с. 50) та церемоніального меча з кургану Шумейка (Ханенко 1900, табл. XLV). Втім, оскільки наведені аналогії відомі нам лише з досить схематичних зображень, це спостереження може мати лише попередній характер.

виріб серединою VI ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 92). Схожа композиція відома зі згаданого меча з Гострої Томаківської Могили (рис. 5, 2). На його центральній частині піхов поміщено десять зображень голови у фас. Втім, остання пам'ятка належить вже до кінця VI — початку V ст. до н. е. (Полидович 2014а, с. 297).

Таким чином, і морфологія, і орнаментация проаналізованої групи кинджалів вказує на їх належність до середньоскіфського часу. Виходячи з цього, вона може розглядатись як одна з категорій речей, принесених до Північного Причорномор'я новою хвилею кочовиків (Алексеев 1991, с. 54).

Хоча найбільш ранні кинджали зі спрощеним перехрестям присутні вже в архаїчних похованнях тлійського могильника (Техов 1980, рис. 4; 6; 20), оздоблення аналогій з Північного Причорномор'я демонструє виразні центральноазійські риси. У зв'язку з цим варто згадати, що у другій половині VI ст. до н. е. спостерігаються значні зрушення на етнокультурній карті кочових племен Євразії, які пов'язують із військовим тиском ахеменідської держави (Таиров 2013, с. 114; 2015, с. 68). В результаті цього образ звіра у фас міг потрапити разом із сакськими племенами на Південний Урал, звідки він приходить і до Причорномор'я. Разом з тим, низка характерних технологічних рис вказує на те, що інноваційні та архаїчні елементи матеріальної культури тісно взаємодіяли і могли поєднуватись в одному окремо взятому виробі.

Алексеев А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии в V в. до н. э. // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 43—56.

Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза). — Челябинск, 2006.

Бабенко Л.І., Шелехань О.В. Кинджали із сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 77—91.

Васильев С.А. Ананьинский звериный стиль. Истоки, основные компоненты и развитие // АВ. — № 11. — 2004. — С. 275—297.

Волкобой С.С., Шалобудов В.Н., Лихачев В.А. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — 1979. — Вып. 3. — С. 45—60.

Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. — СПб, 1999.

Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.

Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. — К., 1994. — С. 63—79.

Евдокимов Г.Л., Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 75—82.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Канторович А.Р. Эволюция и модификация темы лося в восточноевропейском скифском зверином стиле / Третья абхазская междунар. археол. конф.: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказа. — Сухум, 2013. — С. 172—192.

Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.

- Королькова Е.Ф.* Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.). — СПб, 2006.
- Королькова Е.Ф.* Следы невиданных зверей (к проблеме трактовки фантастических образов) // АСГЭ. — 2015. — Вып. 40. — С. 157—189.
- Лесков А.М., Беглова Е.А., Ксенофонтова И.В., Эрлих В.Р.* Меоты Закубанья в середине VI — начале III вв. до н. э. Некрополи у аула Уляп. — М., 2005.
- Лифантий О.В.* Золотые украшения одежды из Мельгуновского кургана // Наукові записки. — 2014. — Вип. 21. — С. 52—60.
- Лукьяшко С.И.* Мечи и кинжалы скифского времени Нижнего Дона // Война и военное дело скифо-сарматского мира. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 237—256.
- Максименко В.Е.* Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983.
- Максименко Е.В., Ключников В.В., Гуркин С.В.* Исследования Могильника «Частые Курганы II» на Нижнем Дону в 2000 году (предварительная публикация) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 220—225.
- Максимов Е.К.* Новые находки савроматского звериного стиля в Поволжье // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 106—127.
- Махортых С.В., Иевлев С.М.* Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // Древности Северского Донца. — Луганск, 2001. — С. 100—107.
- Махортых С.В.* Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 145—160.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Мельникъ Е.* Раскопки кургановъ въ Харьковской губерніи 1900—1901 г. // Труды XII Археологического Съезда в Харькове (1902). — Т. 1. — М., 1905.
- Могилев О.Д.* Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мурзин В.Ю., Евдокимов Г.Л.* Раннескифские погребения у с. Верхнетарасовки // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 56—58.
- Население архаической Синдики (по материалам у хутора Рассвет).* — М., 2010.
- Переводчикова Е.В.* Произведения скифского звериного стиля из кургана 5 у с. Кичигино в контексте искусства кочевников восточных областей Евразии // Культуры степей Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. — СПб, 2012. — С. 238—243.
- Переводчикова Е.В., Таиров А.Д.* Произведения скифского звериного стиля из 1-го Филипповского кургана в контексте искусства кочевников Южного Урала // НАВ. — 2010. — Вып. 11. — С. 198—212.
- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Поднепровья. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Полідович Ю.Б.* Скiфські хрестоподiбні бляхи // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 35—48.
- Полідович Ю.Б.* Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи. — Астана, 2008. — С. 38—59.
- Полідович Ю.Б.* Зображення хижих птахів з Литого (Мельгуновського) кургану // Наукові записки. — 2014. — Вип. 21. — С. 61—72.
- Полідович Ю.Б.* Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — М., 2014а. — С. 290—309.
- Пузикова А.И.* Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья. — М., 2001.
- Рукописный каталог* Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств // НА НМІУ. — К., 1909. — Т. I. — Кн. I.
- Рябкова Т.В.* Образы звериного стиля в эпоху скифской архаики // АСГЭ. — 2005. — Вып. 37. — С. 42—67.
- Сатина Е.К.* Образ волка в декоре верей (памятники «звериного стиля») // Вестник КемГУ. — 2013. — № 3 (55). — С. 61—67.
- Скорый С.А.* «Скифские» мечи с лучковидным перекрестьем // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 83—86.
- Скорый С.А.* Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и археологические реалии // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 140—171.
- Смирнов К.Ф.* Савромато-сарматский звериный стиль // Скифо-сибирский звериный стиль народов Евразии. — М., 1976. — С. 74—89.
- Супруненко О.Б.* Кинжал скіфського часу з-під Полтави // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 247—249.
- Таиров А.Д.* Взаимодействие населения степи и лесостепи Южного Зауралья в VI — V веках до нашей эры // Этнические взаимодействия на Южном Урале. — Челябинск 2013. — С. 114—132.

- Таиров А.Д.* Кочевники Южного Урала, Северного и Центрального Казахстана (VII — V вв. до н. э.) // Мат-лы междунар. науч.-практ. конф., посвященной 550-летию Казахского ханства. — Петропавловск, 2015. — С. 68—72.
- Техов Б.В.* Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Топал Д.А.* Акинаки классической скифии: тип Солоха // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на Дону, 2014. — С. 380—406.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н.* Древности Приднепровья. — К., 1899. — Вып. 2.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н.* Древности Приднепровья. — К., 1900. — Вып. 3.
- Шкурко А.И.* О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 90—105.
- Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.А.* Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — 23. — С. 40—59.
- Яковенко Э.В.* Клыки с зооморфными изображениями // СА. — 1969. — № 4. — С. 200—207.

Надійшла 08.09.2015

С.В. Диденко, А.В. Шелехань

КИНЖАЛЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ С НЕТИПИЧНЫМ ПЕРЕКРЕСТИЕМ (по материалам Национального музея истории Украины).

В статье рассмотрены кинжалы из фондов Национального музея истории Украины, у которых форма перекрестия имеет контур сегмента или прямоугольника. По ряду аналогий они датируются серединой VI — серединой V вв. до н. э.

Под новым углом зрения рассмотрена орнаментация давно известных экземпляров. Прежде всего, подчеркнута глубокое различие в технологии орнаментации среднескифских кинжалов с сегментовидным перекрестием от мечей позднескифского времени. Рассмотренные экземпляры демонстрируют намного более простую технику отделки и находят аналогии в древностях культур, расположенных на восток от Европейской Скифии.

В частности, спиральный орнамент на рукоятках тяготеет к орнаментации кинжалов из степного Приуралья. Зооморфные образы на рукоятках трактованы, как изображения хищника в фас. Подобные композиции изредка встречаются на предметах среднескифского времени. Их истоки могут быть прослежены в среде савроматской культуры Нижнего Поволжья, или ананьинской культуры верхнего течения Волги.

S.V. Didenko, O.V. Shelekhian

SCYTHIAN-TIME DAGGERS WITH SIMPLIFIED CROSS-GUARDS (based on the materials from the National Museum of History of Ukraine)

In this article, daggers from the depository of the National Museum of History of Ukraine having simple geometrical cross-guard with segment or rectangular form are analyzed. Due to the set of analogies, they are dated from the mid 6th to mid 5th centuries BC.

The ornamentation of well-known examples is considered from the new point of view. First of all, a significant difference in ornamentation technique between the Middle Scythian daggers with segment cross-guard and the Late Scythian swords is accentuated. The samples discussed demonstrate much simpler technique of decoration and find their analogies in the antiquities of cultures situated to the east from European Scythia.

For instance, a spiral ornament on hilts tends to ornamentation of daggers from Ural Steppe. Zoomorphic images on the handles could be interpreted as full-face depictions of predators. Similar compositions are sometimes found on items of the Middle Scythian period. Their beginnings can be traced in Sauromatian culture of the Lower Volga Region or in Ananyino culture in high basin of the Volga River.